

Szyickie budowle Awadhu – charakterystyka i nazewnictwo

AGNIESZKA KUCZKIEWICZ-FRAŚ

Instytut Bliskiego i Dalekiego Wschodu
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
a.kuczkiwicz-fras@uj.edu.pl

Shiite Buildings of Awadh – Characteristics and Nomenclature: The region of Awadh (also known in older British sources as Oudh or Oude), located in northern India and now constituting a part of the state of Uttar Pradesh, has for several centuries remained one of the largest and most significant Shiite centres on the Subcontinent. A particularly important role in shaping its cultural tradition was played by the Shiite dynasty of Nishapuri nawabs, which ruled the Awadh between 1722 and 1858. The cultural and religious heritage of the Shiites manifests itself, among other things, in the architecture of the region, abounding especially in buildings erected in connection with the mourning celebrations of the month of Muḥarram, commemorating the martyrdom and death of Imam Al-Ḥusayn. Imambaras (assembly halls) and rauzas (mausoleums), dozens of which we find in Lucknow, the capital of historical Awadh, and in other localities of the region and thanks to which this part of the Subcontinent enjoys a unique character and colour, are characterized not only by specific Indo-Muslim architectural syncretism, but also by multi-source nomenclature. The names of the structures derive freely both from the indigenous languages, like Hindi and Urdu, and from the linguistic adstratum – mostly Persian and to some extent Arabic. The article aims at description and categorisation of the main types of religious Shiite structures found in Awadh, as well as at characterization of their names.

Keywords: Awadh, nawabi culture, Shiite tradition in India, Shiite religious structures

Słowa kluczowe: Awadh, kultura nawabów, tradycja i struktury religijne szyitów w Indiach

TŁO HISTORYCZNO-KULTUROWE

Awadh, w brytyjskiej literaturze z okresu kolonialnego znany także jako Oudh lub Oude, to historyczna kraina rozciągająca się na żyznych, nizinnych terenach doabu (hin./urdu *doāb*, dwurzecze), między dwiema potężnymi rzekami północnych Indii¹: Gangesem i Jamuną. Jako odrębna jednostka administracyjna Awadh został wydzielony w XIII wieku, gdy cała niemal Nizina Hindustańska znalazła się pod panowaniem muzułmańskich dynastii Sułtanatu Delhijskiego². W wieku XV, w efekcie osłabienia wpływów politycznych sułtanów z Delhi, kontrolę nad Awadhem na kilka dekad przejęła rządząca niezależnym sułtanatem ze stolicą w Dźaunpurze (hin./urdu Jaunpur) sunnicka dynastia Śarki (Šarqī)³, w roku 1580 zaś cesarz Akbar uczynił Awadh jedną z dwunastu prowincji (pers. < ar. *šūba*⁴) cesarstwa mogolskiego. W ten sposób region znalazł się w orbicie kulturowych i intelektualnych wpływów Mogolów, co wywarło przemożny wpływ na kształtowanie aspiracji i gustów zarówno jego mieszkańców, jak i urzędującej z mogolskiego nadania arystokracji. I chociaż początkowo Awadh pozostawał nieco na uboczu głównego nurtu spraw cesarstwa, a przydział funkcji w administracji tej prowincji traktowany był przez mogolskich notabli nieomal jak zsyłka, z czasem jego pozycja znacznie wzrosła, co związane było z jednej strony z bogaceniem się regionu na skutek intensywnego rozwoju rolnictwa i handlu, a z drugiej – z jego strategicznym położeniem⁵.

W 1722 roku, z rozkazu mogolskiego cesarza Muhammada Śaha (Muḥammad Šāh), namiestnictwo Awadhu objął szyicki arystokrata perskiego pochodzenia Sa’adat Chan Burhan al-Mulk (Sa’adat Xān Burhān al-Mulk). Dzięki sprawnemu zarządzaniu prowincją, które zaowocowało m.in. kilkakrotnym zwiększeniem przychodów przesyłanych do kasy państwa, zdołał on w krótkim czasie na tyle wzmocnić swoją pozycję, aby – przy niechętnym przyzwoleniu cesarza

¹ Termin „Indie” stosujemy tu w historycznym znaczeniu subkontynentu indyjskiego, bez względu na obecnie istniejące granice polityczne, i używamy wymiennie z nazwą Azja Południowa.

² Barnett 1980: 18–19, Fisher 1987: 28–29.

³ Bhatt 2011: 11.

⁴ Wyrazy i nazwy własne pochodzące z języków obcych (perski, arabski, urdu, hindi, sanskryt i in.) zostały w tekście artykułu zapisane w formie spolszczonej, zgodnie z systemem transliteracji przyjętym dla poszczególnych języków; zob. Kuczkiwicz-Fraś (red.) 2014: 8–9.

⁵ Jafri 1998: 30–31.

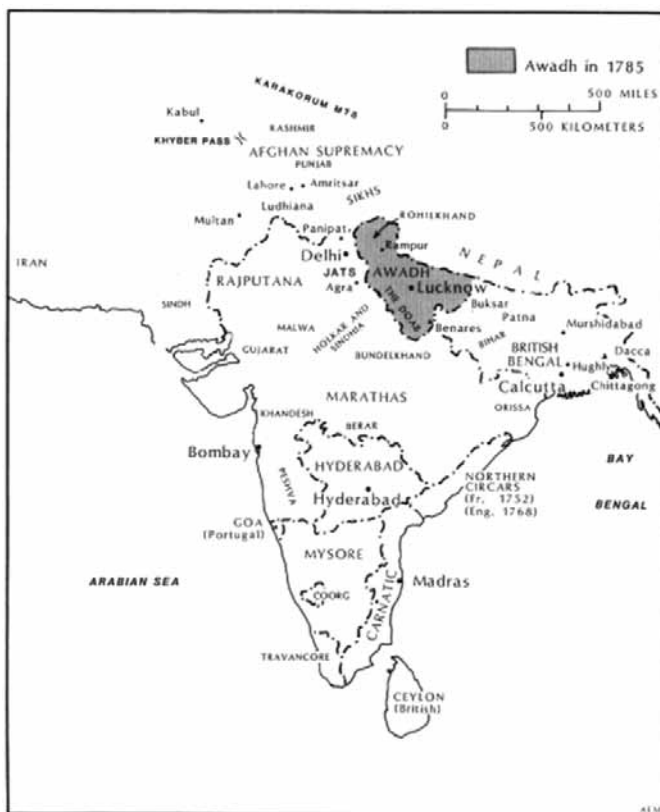
– wyznaczyć własnego następcę. W ten sposób zapoczątkował dynastię nawabów (urdu *navāb*), znaną również jako dynastia Niśapuri (Nišāpūrī)⁶, która, początkowo jeszcze w imieniu Mogoła, a od 1819 roku już samodzielnie, władała Awadhem do 1856 roku⁷. To właśnie za czasów nawabów region ten znalazł się w najświetniejszym okresie rozkwitu, słynąc z niezmiernych bogactw i specyficznej, synkretycznej indomuzułmańskiej tradycji kulturowej, znanej jako „kultura doabu” (*ganga džamuni tehziḅ*, hin./urdu *gangā jamunī tahzīb*), której wręcz konstytutywnym elementem stały się tradycje i rytuały związane z szyizmem.

Szyici (wyznawcy imamickiego odłamu islamu) docierali do mogolskich Indii z sąsiedniej Persji, szczególnie w okresie tolerancyjnych rządów cesarza Akbara (Jalāl ud-Dīn Muḥammad Akbar, pan. 1556–1605) i jego następców, nierzadko szukając schronienia przed represjami ze strony rządzącej dynastii Safawidów (Şafavī). Przeważnie byli to kupcy oraz przedstawiciele arystokracji, którzy przystawali na służbę u Mogołów, otrzymując w zamian nadziały ziemskie (*dżagir*, pers. *jāgīr*) i rangę (*mansab*, pers. *manşab*) w administracji państwowej lub wojskowej, co pozwalało im na robienie kariery – zwykle jednak w prowincjach cesarstwa położonych dalej od centrum, takich jak np. Kaszmir (Kašmīr). Władcy mogolscy, za wyjątkiem faworyzującego ortodoksyjny sunnizm Aurangzeba (Aurangzeb ʿAlamgīr, pan. 1658–1707), zezwalali też na praktykowanie szyickich rytuałów związanych z żałobnymi obchodami miesiąca muharram⁸. W XVIII wieku, po śmierci Aurangzeba, szyickie elity, kultywujące tradycje kultury i języka perskiego, zaczęły rosnać

⁶ Od miasta Niśapur (Nišāpūr) położonego w perskiej prowincji Chorasān (Xʷārāsān), z którego wywodził się założyciel dynastii Saʿadat Chan i jego następcy.

⁷ W 1856 roku ostatni władca dynastii Niśapuri, Wadżid Ali Şāh (Vājīd ʿAlī Şāh), został zdetronizowany i skazany na banicję przez ówczesnego generalnego gubernatora Indii, Lorda Dalhousiego, Awadh zaś wcielono do brytyjskich posiadłości kolonialnych, kontrolowanych i zarządzanych przez Kompanię Wschodnioindyjską.

⁸ Muharram (*muḥarram*) – pierwszy miesiąc kalendarza muzulułmańskiego, podczas którego szyici oplakują śmierć Imama Al-Husajna pod Karbałą. Kulminacja obchodów żałobnych następuje 10. dnia tego miesiąca (święto Aszury, ar. ʿ*Āshūrā*), w rocznicę bitwy. W Indiach tradycyjne obchody Aszury obejmują rytuały żałobne zwane azadari (pers./urdu ʿ*azādārī*), podczas których wierni gromadzą się w imambarach (urdu *imāmbārā*), aby słuchać okolicznościowych elegii i lamentować nad losem zabitych przez wojska dynastii Umajjadów w bitwie pod Karbałą w 680 roku stronników Alego (zięcia proroka Mahometa), którym przewodził jego syn Al-Husajn. Wieczorem tego dnia odbywają się uroczyste procesje, w których niesione są makiety symbolizujące grobowiec Imama Al-Husajna. Często żałobnicy poddają się też samookaleczaniu podczas obrzędu *matam* (pers./urdu *mātam*).

1. Awadh pod panowaniem nawabów z dynastii nişapurskiej w 1785 roku (Cole 1989: 39).

w siłę w podupadającym mogolskim imperium, czemu sprzyjało proszyckie nastawienie następców ostatniego z Wielkich Mogołów. Osiągnąwszy znaczącą pozycję społeczną i ekonomiczną, ustanawiały one mecenyaty, ułatwiając w ten sposób napływ perskich uczonych, artystów i rzemieślników do Indii. Tak to, wraz z zapoczątkowaniem przez Sa'adata Chana szyickiej dynastii nişapurskiej, Awadh stał się regionem, do którego przybywali szyici zarówno z Persji, jak i z innych regionów Indii (w tym z Delhi) i niekwestionowanym, najważniejszym centrum szyickim w Indiach Północnych⁹.

⁹ Historyczny region Awadhu, obecnie stanowiący część indyjskiego stanu Uttar Pradeś, pozostał znaczącym ośrodkiem szyickim również po okresie panowania nawabów. Według danych cenzusu przeprowadzonego w 1881 roku społeczność szyicka w dystrykcie lachnauskim liczyła ponad 15 tys. mieszkańców, fajzabadzki – ponad 10 tys., znaczące grupy szyitów zamieszkiwały także pozostałe dystrykty tego regionu (Cole 1989: 70–72).

Władcy i szyicka arystokracja, tzw. *aśraf* (pers./urdu *aśrāf*) patronowali wielu dziedzinom nauki, sztuki i literatury, fundowali też liczne budowle o zarówno świeckim, jak i religijnym przeznaczeniu. Do największych budowniczych spośród panujących w Awadhu nawabów-wezyrów z dynastii niśapurskiej z pewnością zaliczyć należy Asaf ud-Daulę (*Āṣaf ud-Daula*¹⁰, pan. 1775–1797) – czwartego w kolejności władcę prowincji, który w 1775 roku (po śmierci ojca i na skutek konfliktu z roszczącą sobie prawa do majątku matką) przeniósł stolicę Awadhu z Fajzabadu (*Faizābād*) do Lakhnau (*Lakhnau*) – a także jego brata i następcę, szóstego nawaba-wezyra, Sa’adata Alego Chana II (pan. 1798–1814), za którego czasów nowa stolica znacznie się rozrosła i architektonicznie zeuropeizowała¹⁰. Pomimo późniejszych burzliwych losów królestwa, zniszczonego w znacznym stopniu podczas powstania sipajów w latach 1857–1858 i wskutek szeroko zakrojonych zmian urbanistycznych, jakie w drugiej połowie XIX wieku przeprowadzili – przede wszystkim na terenie Lakhnau – Brytyjczycy, do dziś w wielu miastach regionu przetrwały bardzo liczne ślady bogatego dziedzictwa epoki nawabów, przejawiające się nie tylko w postaci zachowanych budowli, ale również w toponimii, która wyraźnie odzwierciedla mieszaną indomuzułmańską i szyicki charakter ich kulturowej tradycji¹¹.

ARCHITEKTURA NAWABÓW

Budowle wznoszone w miastach Awadhu w okresie panowania nawabów można podzielić na dwie zasadnicze kategorie: świeckie i sakralne. Do pierwszej grupy zalicza się przede wszystkim pałace, pawilony, altany oraz bramy miejskie. Budowle o świeckim charakterze naznaczone są wpływami architektury europejskiej, która na przestrzeni ponad stu lat wykorzystywana była

¹⁰ Bhatt 2011: 12–13, Trivedi 2010: 2–3.

¹¹ Obok niezliczonych toponimów związanych kulturowo z tradycją muzułmańską – np. Daulatgandź (*Daulatganj*, z pers. *daulat* ‘fortuna, dobrobyt’ + hin./urdu (< sans.) *ganj* ‘rynek [zbożowy]’), Wazirbagh (*Vazīrbāg*, z pers. *vazīr* ‘minister, premier’ + pers. *bāg* ‘ogród, sad’), Sa’adatgandź (*Sa’adatganj*, z pers. *sa’adat* ‘dobrobyt, prosperita’), Wazirgandź, Aminabad (*Amīnābād*, z pers. (< ar.) *amīn* ‘wierny, zaufany’ + pers. suf. *ābād* ‘miasto, miejsce zamieszkałe’), czy wręcz perską, np. Rustam Nagar (pers. *rustam* ‘imię słynnego bohatera z mitologii perskiej’ + hin./urdu (< sans.) *nagar* ‘miasto, miejscowość’), Śahgandź (*Šāhganj*, z pers. *šāh* ‘król, władca’) – znajdujemy wiele nazw upamiętniających postacie istotne dla szyitów, m.in.: Husajnabad, Hasangandź, Hazratgandź, Jahjagandź, Mehdigandź itp. (zob. też Oldenburg 2007: 23).

przez miejscowych i zagranicznych architektów kolejno jako źródło imitacji, adaptacji (szczególnie w sferze detali zdobniczych), a w końcu inspiracji – co doprowadziło w efekcie do wytworzenia się specyficznego synkretycznego stylu architektonicznego.

W przeciwieństwie do architektury świeckiej, budowle o charakterze religijnym, obejmujące w przeważającym stopniu obiekty związane z tradycją szyicką, takie jak *imambary*, grobowce, meczety i *karbale*, utrzymane są zasadniczo w tradycyjnym stylu późnej architektury mogolskiej, charakteryzującej się kopulastymi zwieńczeniami sanktuariów, smukłymi minaretami o kopułkowatych zakończeniach, wysokimi cokołami oraz najrozmaitszymi krążgankami, arkadami, łukowatymi przejściami, kioskami i wieżyczkami. Elementy architektury zachodniej, takie jak korynckie kolumny, gotyckie sklepienia czy półkoliste łuki romańskie, wykorzystywane były sporadycznie i nie odgrywały nigdy znaczącej roli w tym typie budowli, ustępując miejsca elementom tradycyjnym¹².

IMAMBARY

Do najciekawszych obiektów architektonicznych wznoszonych w Awadhu w czasach nawabów należą imambary. Są to przestronne gmachy, w których przechowuje się repliki grobów Al-Hasana i Al-Husajna, znane w Azji Południowej jako *tazije* (arab. *ta^cziya^h*), oraz inne przedmioty związane z ceremoniami upamiętniającymi wydarzenia miesiąca muharram, zwanymi z pers. *azadari*. Przede wszystkim jednak odbywają się tam publiczne recytacje elegii, *sozchani* (urdu < pers. *sōz-x^wānī*), opiewających męczeństwo i śmierć Al-Husajna podczas bitwy pod Karbalą w 680 roku. W Azji Południowej prawdopodobnie pierwsze imambary wzniesli pod koniec XVI wieku pochodzący z Persji władcy Hajdarabadu (Ḥaidarābād) na Dekanie i być może stamtąd tradycja ta rozprzestrzeniła się na inne regiony subkontynentu, zamieszkane

¹² Trivedi 2010: 174. W drugiej połowie XVIII wieku architektura mogolska, z jej szczytowym osiągnięciem w postaci Śahdżahanabadu (Śāhjahānābād) – mogolskiej stolicy wybudowanej w Delhi przez piątego władcę tej dynastii, stanowiła wzorzec i najważniejszy punkt odniesienia dla indomuzułmańskich budowniczych w całych Indiach Północnych. Z jednej strony doceniano jej walory estetyczne i pragmatyczne, z drugiej – naśladowanie stylu budowli mogolskich stanowiło prostą metodę na podniesienie rangi własnych przedsięwzięć budowlanych i przydanie im stołecznego prestiżu.

przez społeczności szyickie, w tym na Awadh¹³.

Indyjskie imambary, choć nawiązują do rozpowszechnionej w Iraku, Libanie czy Iranie tradycji wyznaczania specjalnych miejsc i konstruowania tymczasowych, prowizorycznych struktur (zwykle namiotów) dla celebrowania obchodów muharramowych, stanowią jednak specyficzną, wykształconą na subkontynencie innowację architektoniczną, chronologicznie wcześniejszą niż podobne budowle wznoszone od końca XVIII wieku w Iranie¹⁴. W zależności od regionu określa się je w Azji Południowej różnymi nazwami – w Awadhu zwykle jest to hybrydalny termin *imambara* [*imāmbārā* < pers./ar. *imām* ‘przywódca religijny’ + urdu/

2. Symboliczna replika grobu Al-Husajna (*tazija*) i sztandary Alego przechowywane w *Bara (Asafi) Imambara*, Lakhnau (fot. autorki).

imām ‘przywódca religijny’ + urdu/hin. *bārā* ‘zamknięta przestrzeń’; dosł. ‘miejsce (należące do) imama’], czasami *imambargah* (*imāmbārgāh* < *imām* ‘jw.’ + urdu/pers. *bār-gāh* ‘miejsce audiencji, dwór, pałac’), rzadziej spotyka się popularną na Dekanie nazwę *aszurchana* (*‘āšūrxāna^h* < pers./urdu *‘āšūrā* ‘Aszura, dziesiąty, kulminacyjny dzień żałobnego miesiąca muharram’ + pers./urdu *xāna^h* ‘dom, miejsce’) czy *azachana* (*‘azāxāna^h* < pers./ar. *‘azā* ‘żałoba’ + *xāna^h* ‘jw.’), a także perski termin *husajnija* (*ḥusainiya^h*, dosł. ‘należący do Al-Husajna’).

Lakhnau określa się mianem „miasta imambar”. Na początku XIX wieku w stolicy nawabów miało ich być około dwóch tysięcy¹⁵, choć oczywiście imambary budowano także w innych miejscowościach regionu: Fajzabadzie, Kanpurze (Kānpūr), Bareli (Barelī) czy Barabanki (Bārābankī). Największe

¹³ Asher 2010: 126.

¹⁴ Calmard 2004: 517; Thaiss 1995: 153–154.

¹⁵ Thaiss 1995: 153.

3. *Bara (Asafi) Imambara*, Lakhnau, widok na część centralną budowli z grobem Asaf ud-Dauli (źródło: domena publiczna).

budowle, wznoszone przez panujących w Awadhu nawabów, wyznaczały standardy estetyczne i użytkowe dla setek innych, często znacznie mniejszych obiektów, fundowanych przez zamożnych przedstawicieli lokalnej arystokracji. Główną cechą imambar była ich przestronność – miały służyć jako miejsce dla kongregacji zwanych *madżlis* (pers. < ar. *majlis* ‘zgromadzenie, kongregacja’), mogące pomieścić rzesze wiernych, zbierających się w żałobnym nastroju wokół recytatorów elegii i przygotowujących się do odbycia tradycyjnej aszurowej procesji. Zwykle miały one postać prostokątnych, jednopiętrowych budowli, skierowanych frontem ku północnemu zachodowi – w kierunku Karbali, miejsca męczeńskiej śmierci Al-Husajna. Najczęściej wznoszone były na ok. półtorametrowej podmurówce i otoczone otwartymi werandami. Obowiązkowo obok każdej imambari budowano przypisany do niej meczet. Wewnętrzna przestrzeń „domu imama” podzielona była na trzy części – z centralną, najobszerniejszą salą przeznaczoną dla panującego i jego

najbliższego otoczenia. Z czasem stało się też regułą, że umieszczano tam sarkofag z doczesnymi szczątkami władcy oraz niektórych członków jego rodziny. Płaskie lub też przesklepione dachy imambar bywały ozdabiane parapetami lub kopułkami. Na pierwszy rzut oka budowle te przypominały rezydencje pałacowe, a nawet fortece i nierzadko za takie brali je pierwsi opisujący je europejscy podróżnicy¹⁶.

Nazwy nadawane imambarom to często eponimy wiążące się z imionami bądź przydomkami ich fundatorów, np.: Imambara Ghufran Ma'ab (*Imāmbārā Gufrān Ma'ab*), wzniesiona w Lakhnau między 1790 a 1795 rokiem przez szyckiego duchownego Ajatollaha Sa'ida Dildara Alego Nasirabadiego (Āyatollah Sa'īd Dildār ʿAlī Nāṣirābādī), znanego jako Gufran Ma'ab; Imambargah Agha Mir (*Imāmbārgāh Āgā Mīr*), zbudowana w Kanpurze przez Motamad ud-Daulę Agę Mira (Moʿtamad ud-Daula^h Āgā Mīr), słynnego ministra w służbie nawaba Nasir ud-Dina Hajdara (Nāṣir ud-Dīn Ḥaidar); niedokończona Malika-i Dżahan ka Imambara (*Malika^h-i Jahān kā Imāmbārā*) w Lakhnau, której budowę zaplanowała i fundowała Malika-i Dżahan, żona mogolskiego cesarza Muhammada Śaha; Azachana Wazir un-Nisa (*Azāxāna^h Vazīrun-Nisā*) w miejscowości Amroha (Amroha^h), ufundowana w 1802 roku przez lokalną rodzinę arystokratyczną dla upamiętnienia zmarłej córki; Saudagar ka Imambara (*Saudāgar kā Imāmbārā* < pers. *saudāgar* ‘kupiec’), wzniesiona przez bogatego jubлера i handlarza wyrobami ze szkła, Mira Bakrę (Mīr Baqra^h). Innym typem są nazwy toponimiczne, związane zwykle z lokalizacją danej budowli, jak np. Motikpur Imambara (*Motīkpur Imāmbārā* – Motikpur to niewielka miejscowość w dystrykcie Barabanki); Husajnabad Imambara (*Husainabād Imāmbārā*) oraz Sibtajnabad ka Imambara (*Sibtajinabād kā Imāmbārā* < ar. *sibtayn*, dop. l. podw. ‘wnukowie Proroka: Al-Hasan i Al-Husajn), nazwane tak od dzielnic Lakhnau, w których się znajdują; Imambara Śah Nadżaf (*Imāmbārā Šāh Najaf*), wybudowana w roku 1817 przez ostatniego nawaba-wezyra i pierwszego króla Awadhu, Gazi ud-Dina Hajdara (Ġāzī ud-Dīn Ḥaidar), jako replika grobu Alego znajdującego się w irackim An-Nadżafie (An-Nağaf).

Nierzadko obok oficjalnej nazwy imambary funkcjonuje jej nazwa potoczna, która z czasem zaczyna wypierać tę pierwszą, nawet w nomenklaturze

¹⁶ Trivedi 2010: 181.

4. *Imambara Śah Nadżaf*, Lakhnau (źródło: domena publiczna).

urzędowej. Najsłynniejsza i najbardziej okazała lakhnauska imambara, wybudowana w 1784 roku przez nawaba Asaf ud-Daulę i od jego imienia zwana Asafi Imambara (*Āṣafī Imāmbārā*), znana jest powszechnie jako Bara Imambara (*Barā Imāmbārā* < hin./urdu *barā* ‘wielki’) i pod taką nazwą występuje również na mapach i w przewodnikach turystycznych. Wspomniana już wyżej i również należąca do najczęściej odwiedzanych budowli tego typu w Lakhnau Husajnabad Imambara dla odróżnienia od swej słynnej poprzedniczki jest popularnie nazywana Ćhota Imambara (*Choṭā Imāmbārā* < hin./urdu *choṭā* ‘mały’), trzecia zaś najstarsza imambara w Lakhnau, której oficjalna eponimiczna nazwa brzmi Imambara (Nawab Salardżang Bahadur) Mirza Kasim Ali Chan Sahab [*Imāmbārā (Navāb Sālārjang Bahādur) Mirzā Qāsim ʿAlī Xān Ṣāḥab*], występuje niemal wyłącznie pod znacznie prostszą nazwą Kala Imambara (*Kālā Imāmbārā*), którą zawdzięcza kolorowi swych ścian (< hin./urdu *kālā* ‘czarny’).

5. Bara (Asafi) Imambara, Lakhnau (źródło: domena publiczna).

GROBOWCE I MAUZOLEA

Podobną (choć na mniejszą skalę) funkcję, co imambary, pełnią w szyickiej tradycji Awadhu liczne sanktuaria, w których mieszczą się groby (*makbara*, z pers. < ar. *maqbara*^h) zasłużonych członków lokalnej społeczności albo cenotafy (*rauza*, z pers. *rauza*^h) powszechnie znanych i czczonych postaci historycznych z rodu proroka Mahometa i jego zięcia Alego – często mające postać mniej lub bardziej dokładnej repliki pierwotnego mauzoleum. Sanktuaria te odwiedzane są przez wiernych w ciągu całego roku, natomiast w miesiącu muharram, przystrojone kwiatami i sztandarami oraz rozświetlone specjalną iluminacją, służą jako miejsca celebrowania żałobnych obchodów, recytacji elegijnych poematów, a w niektórych przypadkach również rytualnego samobiczowania (*matam*).

Najwcześniejsze mauzolea szyickiej arystokracji powstały w Fajzabadzie i wzorowane były na wybudowanym w Delhi w 1754 roku grobowcu wielkiego wezyra cesarstwa mogolskiego, Safdardżanga (Safdarjang). Gulab Bari (*Gulāb Bārī* < pers./urdu *gulāb* ‘(czerwona) róża’ + hin. *bārī* ‘ogród’) to mauzoleum, które trzeci nawab-wezyr Awadhu i syn Safdardżanga, Śudża ud-Daula (Šujāc ud-Daula^h, zm. 1775), wznosił sobie jeszcze za życia. Utrzymana w klasycznym

6. *Bahū Begam ka Makbara*, Fajzabad, widoczne dekoracje elewacji i dachu (fot. autorki).

późnomogolskim stylu, ceglana, otynkowana budowla usytuowana została w centrum zaplanowanego również według mogolskiego wzorca „poczwórnego” rózanego ogrodu, *čarbagh* (pers. *čārbāġ*), od którego zaczerpnęła swą popularną nazwę. Do mauzoleum wiodą dwie okazałe bramy, oddzielające kolejne części ogrodu. Podobny w stylu i usytuowaniu, lecz wyższy i zwieńczony znacznie większą kopułą jest ukończony dopiero w 1858 roku grobowiec znany jako *Bahū Begam ka Makbara* (*Bahū Begam kā Maqbara^h* < hin. *bahū* ‘synowa; panna młoda’), w którym pochowana została żona nawaba, *Ummatuz-Zohra* (*Ummat uz-Zohra^h*, zm. 1816),

nazywana powszechnie *Bahū Begam*. Mogolska architektura obu budowli została wzbogacona przez liczne przejścia i wykusze w elewacji oraz wymyślne parapety dekorujące dach, stanowiące charakterystyczne elementy kształtującego się niezależnego stylu rozpowszechnionego w Awadhu pod panowaniem nawabów.

Po 1775 roku i przeniesieniu stolicy nawabów wiele podobnych mauzoleów powstało także w Lakhnau. Wśród najbardziej znanych wymienić należy dwa niemal bliźniacze grobowce, wzniesione przez nawaba-wezyra Gazi ud-Dina Hajdara dla jego ojca (*Sa’adat Ali Chan ka Makbara*, urdu *Sa’adat ‘Alī Xān kā Maqbara^h*) i matki (*Muršid Zadi ka Makbara*, urdu *Muršid Zādī kā Maqbara^h*). Obie budowle, utrzymane w indomuzułmańskim stylu, nakryte parasolowymi kopułami i ozdobione licznymi elementami architektonicznymi, takimi jak wieżyczki, kioski, smukłe iglice czy nisze, przez wielu

7. *Muršid Zadi ka Makbara*, Lakhnau (fot. autorki).

znawców uznawane są za arcydzieła, przewyższające swym kunsztem nawet spektakularne imambary¹⁷.

REPLIKI GROBÓW WAŻNYCH POSTACI ZWIĄZANYCH Z SZYZMEM

Osobną kategorię obiektów o charakterze *stricte* religijnym stanowią wspomniane wyżej cenotafy – repliki grobów najważniejszych postaci związanych z szyizmem. Wielka liczba tego typu budowli powstała na skutek przemożnej chęci promowania i upowszechniania szyickiej tradycji religijnej, przepelniającej zarówno imamickich władców, jak i przedstawicieli bogatej miejscowej arystokracji. Jednym z najciekawszych obiektów tej grupy jest Rauza-e Kazimain (*Rauza^h-e Kāzīmāin*), będący wierną repliką znajdującego się na jednym z przedmieść Bagdadu, zwanym Al-Kazimijja lub Al-Kazimajn (Al-Kāzimiyya^t, Al-Kāzīmāyn), sanktuarium poświęconego siódmemu imamowi szyickiemu – Musie Ibn Dżafarowi al-Kazimowi (Mūsá Ibn Ğaʿfar

¹⁷ Por. Trivedi 2010: 191.

8. *Rauza-e Kazimaj*, Lakhnau, w pełnej iluminacji podczas obchodów muharramowych (źródło: Muharram Mirror, 22.04.2015).

al-Kāzim). Cenotaf ten został wzniesiony w latach 1852–1853, a jego fundatorem był lakhnauski arystokrata Šaraf ud-Daula (Šaraf ud-Daula^h). Podobnie jak pierwowzór, replika ma dwie okazałe kopuły pokryte malowaną na złoto miedzianą blachą i cztery smukłe minarety, a w jednej z komnat budowli ulokowano groby fundatora i jego żony. Plac otaczający budowlę od wschodniej strony symbolizuje miejsce śmierci Imama Al-Husajna, *katlgah* (pers. *qatlgāh* ‘miejsce kaźni’) i służy za jeden z cmentarzy, na których grzebane są *tazije* (repliki grobów Al-Hasana i Al-Husajna), noszone w uroczystych procesjach aszurowych.

Innym interesującym cenotafem jest *Rauza-e Husajn* (*Rauza^h-e Husain*), wzniesiony przez drugiego króla dynastii nišapurskiej, Nasir ud-Dina Hajdara, jako replika sanktuarium Imama Al-Husajna w Karbali. Surowa, pozbawiona zdobień budowla – będąca jednocześnie mauzoleum mieszczącym groby króla, jego żony i wuja – stanowi część kompleksu obejmującego dodatkowo imambarę i karbałę (cmentarz), i jest największą tego typu strukturą

9. *Dargah-e Hazrat Abbas*, Lakhnau. Przed wejściem widoczny sztandar oraz symboliczna kamienna sakwa na wodę (fot. Firoze Shakir).

w Indiach, choć pozostaje nieukończona od czasu niespodziewanej śmierci jej fundatora¹⁸. Jednym z najważniejszych szyickich sanktuariów w Lakhnau jest *Dargah-e Hazrat Abbas* (*Dargāh-e Ḥazrat ʿAbbās*), inaczej *Hazrat Abbas ka Dargah* (*Ḥazrat ʿAbbās kā Dargāh*), upamiętniające postać przyrodniego brata i wiernego towarzysza Imama Al-Husajna. *Dargah* (< pers. *dargāh* ‘dwór królewski; sanktuarium’) należy do najstarszych szyickich budowli sakralnych w Awadhu. Ta pierwotnie niewielka konstrukcja, powstała w okresie panowania Asaf ud-Dauli, została rozbudowana później do dzisiejszej okazałej postaci przez szóstego nawaba-wezyra, Sa’adata Alego Chana II. Jak głosi legenda, sanktuarium założono w miejscu odnalezienia brązowego zwieńczenia sztandaru, *alam* (< ar. *ʿalam* ‘znak, symbol’) w kształcie dłoni, *panđza* (< pers. *panja*^h), które miał wskazać pewnemu biedakowi we śnie sam Abbas Ibn Ali. Budowla i jej rozplanowanie utrzymane są zasadniczo w stylu

¹⁸ Nasir ud-Din Hajdar zmarł na skutek otrucia w 1837 roku, mając niespełna 35 lat. Hay 2002: 39.

mogolskim, wzbogaconym jednak o elementy architektury europejskiej, takie jak korynckie kolumny czy półkoliste łuki romańskie podtrzymujące fasadę głównego budynku. Całości dopełnia niewysoka połączana kopuła, wieńcząca najważniejszą część sanktuarium, w której umieszczona została replika grobu Abbasa znajdującego się w irackiej Karbali.

Podobnych, choć nie tak okazałych sanktuariów, zwanych *rauza* (*rauza^h*), jest zarówno w Lakhnau, jak i w innych miejscowościach Awadhu bardzo wiele. Do najliczniejszych należą:

- cenotafy proroka Muhammada, znane jako *kadam-e rasul* (*qadam-e rasūl* < ar. *qadam* ‘odcisk stopy’, *rasūl* ‘prorok’), gdzie przechowywane są kopie odcisku stopy twórcy islamu;
- mauzolea upamiętniające Hazrata Alego, zwane *nadžaf* (do tej grupy bywa zaliczana także wspomniana wyżej Iamambara Śah Nadżaf);
- Rauza-e Fatimajn (*Rauza^h-e Fāṭimain*) lub Rauza-e Dżannat al-Baki (*Rawza^h-e Jannat al-Baqī^r*) – repliki mauzoleum wzniesionego w Medynie w miejscu, gdzie miały się znajdować m.in. groby Fatimy i jej syna Al-Hasana Ibn Alego, zburzone w 1926 roku przez króla Ibn Sauda;
- tzw. *bajt ul-huzn* (*bajt ul-ḥuzn*), „domy płaczu”, nawiązujące do nieistniejącej już budowli wzniesionej w Medynie przez Alego dla oplakującej śmierć ojca Fatimy;
- inne, poza opisanym powyżej, cenotafy upamiętniające męczeńską śmierć Al-Husajna, zwane ogólnie Rauza-e Husajn (*Rauza^h-e Ḥusain*) oraz wiele podobnych założeń, poświęconych najważniejszym członkom rodu Alidów.

KARBALE

Jeszcze innym specyficznym typem szyickich obiektów sakralnych są karbale (< ar. *Karbalā*’ miejscowość w Iraku, gdzie w 680 roku zginął i został pochowany Al-Husajn’) – czyli szyickie cmentarze, które jednak oprócz funkcji miejsca grzebania zmarłych spełniają także rytualną rolę przestrzeni, gdzie dokonuje się symbolicznego pochówku wykonanych z bambusa i papieru replik grobu Al-Husajna (tzw. *tazij*, z arab. *ta^cziya^a*), znoszonych w te miejsca na zakończenie procesji w święto Aszury. Tradycyjnie karbale służą także

do odprawiania rytuału zwanego *matam*, polegającego na biciu się w piersi przez żałobników oplakujących śmierć Al-Husajna i jednocześnie nacina- niu skóry trzymanymi między palcami żyłkami lub samobiczowaniu się za pomocą łańcuchów z zamocowanymi na nich ostrzami (*zandżir ka matam*, urdu *zanjīr kā mātām*).

Najbardziej znaną lakhnauską karbałą jest Talkatora ka Karbala (*Tālkaṭorā kā Karbalā* (hin./urdu *tāl* ‘staw’ + *kaṭorā* ‘miscozka’; dosł. ‘jezioro o kształcie miseczki’), ufundowana przez Mira Chudę Bachsza (Mīr Xudā Baxš), jed- nego z wysokich urzędników nawaba-wezyra Gazi ud-Dina Hajdara w 1817 roku. Rozległy, zajmujący blisko 5 hektarów kompleks obejmuje – oprócz cmentarza – jednopiętrową replikę grobu Imama Al-Husajna w Karbali z dwoma wysokimi, zwieńczonymi iglicami minaretami i spiczastą kopułą oraz niewielką, lecz bogato dekorowaną ornamentami roślinnymi i kaligrafią Imambarę Kajwan Dżah (*Imāmbārā Kaivān Jāh*), wybudowaną przez jedną z żon Nasir ud-Dina Hajdara dla upamiętnienia śmierci jej ukochanego syna. W jednym z narożników cmentarza wzniesiono wolno stojący minaret, przy- pominający stylem minarety medresy Uług Bega w Samarkandzie, z którego muezzin nawołuje do modlitwy, zaś w zachodniej jego części – niewielki ośmiokątny budynek, znany jako *chajmagah* (urdu *xaima^h-gāh* < pers. dosł. ‘namiot, obóz’), w którym najprawdopodobniej odprawiane były ceremonie związane z rytualnym pochówkiem *tazij* (obecnie zrujnowany). Główne wejście do karbali wiedzie przez imponującą trzyłukową bramę, *tripaulija* (hin./urdu *tripa^vliyā*).

W czasach nawabów niemal każdy arystokratyczny ród posiadał własną karbałę, gdzie grzebani byli po śmierci członkowie rodziny i gdzie dokony- wano rytualnych pochówków rodzinnych *tazij*. Po aneksji Awadhu Brytyj- czycy znieśli ten zwyczaj i – poza nielicznymi wyjątkami – nakazali grzebać wszystkie *tazije* na terenie karbali Mira Chudy Bachsza. W ten sposób miejsce nabyło szczególnego znaczenia w tradycji obchodów święta Aszury – i tę wyjątkową pozycję utrzymuje do dziś.

MECZETY

Omawiając budowle związane z tradycją szyicką, nie można pominąć mecze- tów, które stanowią podstawową formę budownictwa sakralnego w świecie

10. *Asafi Masdzid*, Lakhnau, w trakcie przygotowań do popołudniowej modlitwy piątkowej (fot. autorki).

islamu, zaś w Awadhu zyskały dodatkowe znaczenie, bowiem – jak już wspomniano – każdej imambarze musiał towarzyszyć przypisany do niej meczet (przejmujący też zwykle nazwę imambary). Większość z nich, bez względu na rozmiar, posiada cechy wspólne, takie jak:

- posadowienie na wysokiej podmurówce,
- trójdzielność głównej ściany meczetu, podkreślona trzema odmiennie uformowanymi fasadami – z wejściem w środkowej,
- proporcja wysokości do długości budowli 1:4,
- dwa minarety umieszczone w narożnikach po obu stronach fasady,
- zdobienia w postaci ażurowych konstrukcji, podcieni, wieżyczek, a także mnóstwa sztukaterii¹⁹.

¹⁹ Por. Trivedi 2010: 186.

11. Fasada *Dżama Masdzid* w Lakhnau z bogato dekorowanym portalem i licznymi elementami zdobniczymi (fot. autorki).

Szyickie meczety wyróżnia nadto obowiązujący w nich często zakaz wstępu dla niemuzułmanów. Tak jest m.in. w przypadku dwóch najbardziej okazałych i architektonicznie najciekawszych meczetów w Lakhnau – meczetu wybudowanego w kompleksie wielkiej imambary przez Asaf ud-Daule (Asafi Masdzid, urdu *Āṣafī Masjid*) oraz meczetu kongregacyjnego (Dżama Masdzid, urdu *Jāma Masjid*), które można uznać za jedne z najświetniejszych przykładów architektury sakralnej Awadhu w czasach panowania nawabów.

Asafi Madżid został wzniesiony wkrótce po przeniesieniu stolicy z Fajzabadu do Lakhnau w 1775 roku i przez ponad pół wieku – aż do wybudowania Dżama Masdzid – pełnił funkcję głównego meczetu miasta. Zbudowany w klasycznym mogolskim stylu, z trzema kopuszami i dwoma smukłymi, ponad czterdziestopięciometrowymi minaretami, przywodzi na myśl cesarskie meczety Delhi, Agry i Lahor. Ustawiona na wysokim cokole okazała budowla

jest częścią rozległego kompleksu Wielkiej Imambary i od 1884 roku służy nieprzerwanie jako najważniejszy szyicki meczet w Lakhnau, w którym odbywają się cotygodniowe modlitwy piątkowe, a także główne obchody związane z miesiącem muharram i najważniejszymi świętami szyickimi.

Z kolei lakhnauski meczet kongregacyjny jest realizacją zakrojonego z wielkim rozmachem projektu trzeciego króla Awadhu, Muhammada Alego Śaha (pan. 1837–1842), który pragnął, aby jego budowla przerosła wielkością i wspaniałością zarówno meczet kongregacyjny Śahdżahana w Delhi, jak i Asafi Masdżid. Na przeszkodzie realizacji tego zamierzenia stanęła śmierć władcy i konieczność redukcji wydatków. Mimo to jedna z królewskich małżonek, Malika Dżahan (Malika^h-e Jahān), doprowadziła budowę do końca, choć dopiero w 1850 roku. Dżama Masdżid jest bez wątpienia budowlą, która wywiera wielkie wrażenie, przede wszystkim ogromnym natłokiem rozmaitych elementów dekorujących – wieżyczek, iglic, kiosków, pinakli, ozdobnych parapetów itd. Wewnątrz ściany i sufity są pokryte bogatymi, barwnymi zdobieniami w postaci malowanych bądź mozaikowych motywów roślinnych i geometrycznych, a także stiukami, festonami i ozdobnymi łukami.

PODSUMOWANIE

Budowle sakralne fundowane przez władców i bogatą szyicką arystokrację Awadhu miały przede wszystkim służyć propagowaniu i podnoszeniu rangi imamickiego odłamu religii muzułmańskiej. Jednocześnie stanowiły niezbywalny element wyszukanej dworskiej kultury, jaka rozwinęła się w tym regionie w okresie panowania nawabów. Aby osiągnąć zamierzony cel i uświetnić własne przedsięwzięcia budowlane, czerpano – zwłaszcza w początkowym okresie – z wzorców architektury i sztuki mogolskiej, która w wieku XVIII uznawana była za pierwszorzędny, godny naśladowania ideał. Bardzo szybko zaczęto również kopiować budowle – odległe wprawdzie geograficznie i stylistycznie, ale będące najważniejszymi dla szyickiej tradycji obiektami sakralnymi i z tego względu cieszące się wyjątkowym prestiżem wśród wyznawców tej gałęzi islamu. Po pewnym czasie zarówno sposób aranżacji przejętych wzorców mogolskich, jak i nowo wprowadzane, specyficzne elementy dekoracyjne przydały wznoszonym budowlom niepowtarzalnego

i unikalnego charakteru oraz przyczyniły się do wypracowania swoistego, unikatowego porządku architektonicznego znanego jako *nawabi awadhi* – „styl Awadhu z czasów panowania nawabów”.

Imambary, mauzolea i karbale z tego okresu łączą – mimo przynależności do formalnie różnych kategorii architektonicznych – dwie charakterystyczne cechy: wielość i doniosłość funkcji pełnionych w religijnej i kulturowej tradycji Awadhu oraz wariantywność nazewnictwa.

Większość obiektów sakralnych w mniej lub bardziej bezpośredni sposób służyła odprawianiu ceremonii związanych z miesiącem muharram²⁰ – funkcjonowały one jako miejsca, w których wierni gromadzili się, aby wysłuchiwać elegii upamiętniających męczeństwo i śmierć imama Al-Husajna, jako przechowalnie dla *tazij*, sztandarów i innych przedmiotów wykorzystywanych podczas ceremonii religijnych, jako punkty zborne dla żałobników przygotowujących się do aszurowych procesji, jako miejsca oplakiwania imamów i umartwiania się oraz oddawania czci najważniejszym postaciom z rodu proroka Muhammada i Alego, wreszcie – jako miejsca pochówku przedstawicieli lokalnej szyickiej arystokracji.

Nazwy nadawane obiektom sakralnym zwykle mają charakter eponimiczny i wiążą się z imieniem fundatora lub osoby, której upamiętnieniu były poświęcone. Rzadziej są to miana toponimiczne, wywodzone najczęściej od nazw miejsca, w którym dany monument został wzniesiony – a które same nierzadko były eponimami. Przykładem może być tu Husajnabad Imambara (*Husainabād Imāmbārā*) – nazwa toponimiczna, pochodząca od nazwy jednej z dzielnic Lakhnau – Husajnabadu – która sama z kolei jest nazwą eponimiczną, utworzoną od imienia Al-Husajna. Miana te stanowią odzwierciedlenie synkretyzmu kulturowego i tradycyjnej wielojęzykowości, jakie od stuleci cechowały region Awadhu – gdzie elementy rdzenne, wywodzące się z hindi/urdu czy awadhi swobodnie mieszają się z elementami adstratu językowego

²⁰ Choć muharram i Aszura stanowiły najważniejsze celebrowane przez szyicką społeczność święta, trzeba pamiętać, że budowle sakralne wykorzystywano również przy innych okazjach, takich jak Święto Ofiarowania (urdu *bakrī ʿīd*), Nowy Rok (pers./urdu *navrūz*), indyjskie święto początku wiosny – Basant (hin./urdu *Basant*), a także liczne uroczystości związane z rocznicami urodzin lub śmierci osób, którym dedykowane były poszczególne sanktuaria (Keshani 2011: 451–452).

perskiego i arabskiego²¹. Wynikająca z tej wielojęzykowości wariantywność nazw jest najbardziej widoczna w sferze leksyki, jednak przejawia się również w elementach składniowych – np. w alternatywnym użyciu konstrukcji dzierżawczej albo w postaci perskiej konstrukcji izafetowej, albo też rodzimej konstrukcji postpozycyjnej, albo wreszcie w całkowitym pominięciu elementów gramatycznych, wynikającym zapewne z utraty wrażliwości na obce (*izafet*) elementy struktury języka²². Stosowanie w odniesieniu do tego samego obiektu tej czy innej formy nazwy nie ma zatem w Awadhu żadnego znaczenia formalnego i jest podyktowane wyłącznie uzusem lub wygodą językową mówiącego.

Szyizm zyskał pod panowaniem dynastii niśapurskiej szczególnie doniosłe znaczenie i przyczynił się do ukształtowania wyjątkowej tradycji kulturowej, do dziś żywej i w znacznym stopniu wyznaczającej codzienny rytm funkcjonowania lokalnych – nie tylko szyickich – społeczności Awadhu. Związane z nią budowle o charakterze sakralnym, wznoszone w ciągu 150 lat, podczas których władzę nad regionem sprawowali nawabowie, w wyjątkowy sposób wpisały się w przestrzeń publiczną miast i miasteczek, stając się niezbywalną i rozpoznawalną częścią miejskiego krajobrazu, nieodmiennie przywołującą pamięć o tym niezwykłym okresie w dziejach regionu: *Ani Rzym, ani Ateny, ani Konstantynopol, ani żadne inne miasto w Indiach nie wydaje mi się tak oszałamiające, jak to, i im więcej się mu przyglądam, tym większe wrażenie wywiera na mnie jego piękno* – pisał o dziewiętnastowiecznym Lakhnau brytyjski podróżnik i dziennikarz William Howard Russell²³. I chociaż świetność epoki nawabów należy już do przeszłości, potwierdzenie aktualności słów Russella możemy wciąż odnaleźć w zachowanych do dziś wspaniałych przykładach architektury *nawabi awadhi*.

²¹ Tym swobodniej, że w czasach nawabów perski pozostawał językiem prestiżowym, którym musiał się biegle posługiwać każdy członek społeczności aspirujący do określenia „kulturalny” czy „wykształcony” (Sharar 1975: 99–102).

²² Z tego względu np. sanktuarium poświęcone pamięci Hazrata Abbasa bywa określane jako *Dargah-e Hazrat Abbas* (konstrukcja z izafetem), *Hazrat Abbas ka dargah* (konstrukcja z postpozycją genetywną) lub wprost jako *Dargah Hazrat Abbas* (konstrukcja, w której pominięto izafet, w urdu element nieproduktywny i nieczytelny dla osób nieznających perskiego).

²³ Russell 1860: I, 257.

BIBLIOGRAFIA

- Asher, C. 2010: "Lucknow's Architectural Heritage", [w:] *India's Fabled City. The Art of Courtly Lucknow*, ed. S. Markel, T. Bindu Gude, Munich-Berlin-London-New York: Del Monico Books, 121–144
- Barnett, R. B. 1980: *North India Between Empires: Awadh, the Mughals, and the British, 1720–1801*, Berkeley-Los Angeles: University of California Press
- Bhatt, R. 2011: *The Life and Times of the Nawabs of Lucknow*, New Delhi: Rupa
- Calmard, J. 2004: *Hosayniya*, [w:] *Encyclopaedia Iranica* (New York) 12/5, <http://www.iranicaonline.org/articles/hosayniya>, 517–518
- Cole, J. R. 1989: *Roots of North Indian Shi'ism in Iran and Iraq. Religion and State in Awadh, 1722–1859*, Berkeley-Los Angeles-Oxford: University of California Press, <http://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft0f59n6r9;brand=ucpress>
- Fisher, M. H. 1987: *A Clash of Cultures: Awadh, the British and the Mughals*, New Delhi: Manohar
- Hay, S. 2002: *Historic Lucknow*, New Delhi: Rupa (1. wyd. 1939)
- Keshani, H. 2011: "Theatres of power and piety. Architecture and court culture in Awadh, India", [w:] *Court Cultures in the Muslim World: Seventh to Nineteenth Centuries*, ed. A. Fuess, J.-P. Hartung, SOAS/Routledge Studies on the Middle East 13, London-New York: Routledge, 445–471
- Kuczkiewicz-Fraś, A. (ed.) 2014: *Defining the Indefinable: Delimiting Hindi*, Studies in Oriental Culture and Literature 1, Frankfurt am Main: Peter Lang
- Lucknow Society*, <https://lucknow.me>
- Muharram Mirror*, <http://muharramheritage.blogspot.com>
- Oldenburg, V. T. 2007: "Nawabi Dastaan", [w:] *Shaam-e-Awadh. Writings on Lucknow*, ed. V. T. Oldenburg, New Delhi: Penguin Books, 19–28
- Russell, W. H. 1860: *My Diary in India in the Year 1858–1859*, I–II, London: Warne & Routledge
- Sharar, A. H. 1975: *Lucknow: The Last Phase of Oriental Culture*, ed., transl. E. S. Harcourt, F. Hussain, London: Paul Elek
- Thaiss, G. E. 1995: "Ḥusaynīyah", [w:] *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, ed. J. L. Esposito, 2, New York: Oxford University Press, 153–155
- Trivedi, M. 2010: *The Making of the Awadh Culture*, New Delhi: Primus Books